

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

В. Смородинський, асистент НЮА України

Деякі питання судового тлумачення

Теорія права визначає тлумачення юридичних норм (юридичну герменевтику) як юридичну діяльність, спрямовану на встановлення та розкриття їх змісту шляхом його усвідомлення суб'єктом тлумачення та в необхідних випадках роз'яснення іншим суб'єктам. Судова герменевтика є наукою і мистецтвом тлумачення юридичних термінів та понять органами судової влади, яку можна вважати вершиною юридичної майстерності, кульмінаційним пунктом юридичної діяльності суддів. Тлумачення юридичних норм є однією з центральних ланок у процесі винесення судового рішення.

Взагалі питання тлумачення правових норм детально розроблені теорією права. Але судовому тлумаченню поряд із загальним властиві свої специфічні особливості, риси, проблеми, які ще не висвітлені вітчизняним правознавством. Винятком можна вважати тільки питання тлумачення Конституції та законів України Конституційним Судом України, що знайшло відображення у працях таких відомих правознавців, як В. Копейчиков, М. Цвік, В. Шаповал, П. Мартиненко. Деякі автори вже розглядають судове тлумачення в окремих підрозділах підручників з теорії держави і права, але необгрунтовано звужують його зміст і значення до казуального тлумачення законів. На нашу думку, проблема тлумачення юридичних норм органами судової влади є надзвичайно актуальною і потребує окремого, глибокого вивчення.

Відомо, що за суб'єктним складом тлумачення поділяється на офіційне і неофіційне. Судове тлумачення завжди є офіційним, тому що його можливість або необхідність прямо передбачені законом. Інша річ, рівень владнообов'язковості судового тлумачення. Взагалі не можна ставити знак рівності між владнообов'язковістю і офіційністю, як це робить, наприклад, С. Алексєєв. Так, тлумачення

положень Конституції та законів України, що міститься у постановах Пленуму Верховного Суду України, роз'ясненнях Вищого арбітражного суду України, окремих думках суддів Конституційного Суду України, не є обов'язковим, але є офіційним, оскільки існування цих документів прямо передбачено відповідними нормами законів України “Про судоустрій України” (ст. 45), “Про арбітражний суд України” (ст. 12), “Про Конституційний Суд України” (ст. 64). При цьому треба мати на увазі, що сам термін “керівні роз'яснення”, який міститься у перших двох згаданих законах, не відповідає ст. 129 Конституції України, згідно з якою судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються тільки закону. На цю суперечність ще у 1998 р. вказав Президент України у своєму зверненні до Голови Верховного Суду України щодо невідповідності деяких положень Тимчасового регламенту Пленуму Верховного Суду України Конституції та чинному законодавству України. Пленум не погодився з Президентом і у своїй постанові від 17 квітня 1998 р. № 2 визнав положення про надання Пленумом керівних роз'яснень загальним судам у питаннях застосування законодавства таким, що відповідає Конституції та чинному законодавству України. Але дію цього положення Тимчасового регламенту Пленум призупинив, одночасно давши доручення Голові Верховного Суду України “вжити додаткових заходів до ініціювання позачергового термінового розгляду проекту Закону “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій України” Верховною Радою України”. Станом на жовтень 2000 р. ніяких відповідних змін щодо “керівних роз'яснень” до законів “Про судоустрій” та “Про арбітражний суд України” не внесено. З цього можна зробити висновок, що тлумачення правових норм, викладене у постановах Пленуму Верховного Суду України та роз'ясненнях Вищого арбітражного суду України, формально залишається обов'язковим щонайменше для відповідних судів, оскільки існує презумпція конституційності положень чинних законів до визнання їх неконституційними Конституційним Судом України. Вважаємо, що ця суперечність між законом та Конституцією потребує негайного вирішення шляхом внесення змін до відповідних законів. Згідно з принципом верховенства Конституції не обов'язковість для суддів тлумачення, яке міститься у “керівних роз'ясненнях”, беззаперечна. А поширення законом обов'язковості тлумачення

Вищого арбітражного суду на всіх “учасників господарських відносин, що застосовують законодавство, з якого дано таке роз’яснення” (ст. 12 Закону “Про арбітражний суд України”), тобто на необмежене коло осіб, взагалі необґрунтовано робить таке тлумачення загальнообов’язковим, нормативним.

Отже, офіційне судове тлумачення за рівнем владнообов’язковості може бути поділене на загальнообов’язкове (міститься у рішеннях Конституційного Суду України), обмежено обов’язкове (міститься у рішеннях загальних і спеціальних судів усіх інстанцій або впливає із змісту цих рішень), рекомендаційне (оформлюється у постановах Пленуму Верховного Суду України і роз’ясненнях або інформаційних листах Вищого арбітражного суду України, може також міститись у правових позиціях щодо розгляду судами окремих категорій справ) та дискусійне (міститься в окремих думках суддів Конституційного Суду України). Останні дві форми офіційного судового тлумачення хоча й об’єднують відсутність владнообов’язковості, але на цьому їх схожість закінчується. Цінність окремої думки судді Конституційного Суду України має передусім і переважно власний характер. Це власна цінність офіційного документа, автором якого завжди є відомий правознавець, яскрава особистість в юриспруденції, документа, який містить результат персонального тлумачення цією особою норм Конституції або законів. Крім того, оскільки рішення Конституційного Суду не підлягають оскарженню, перегляду та скасуванню, окрема думка є останньою офіційною можливістю судді висловити широкому загалу, насамперед суб’єктам законодавчої ініціативи, свою особисту альтернативну позицію, яка цілком або частково не збігається з позицією колективного судового органу. Інструментальної цінності судового тлумачення, що міститься в окремій думці, набуває тільки в разі його застосування суб’єктами законотворчості у процесі вдосконалення, узгодження норм, які були предметом розгляду Конституційним Судом у відповідній справі.

Зовсім іншу — яскраво виражену інструментальну — цінність має тлумачення норм, що міститься у постановах Пленуму Верховного Суду України і роз’ясненнях Вищого арбітражного суду України. При узагальненні практики нижчих судів на основі принципів права Верховний Суд і Вищий арбітражний суди своїми

вказівками “долають” недосконалість, невизначеність існуючих норм. Цей вид судового тлумачення звернений не тільки до певного суду, навіть не до всіх судових інстанцій, але й до всього суспільства (як рекомендована, а не нормативно-обов’язкова модель належної правової поведінки!), оскільки відповідно до Конституції України кожному громадянину надається невід’ємне право звернення до суду за захистом своїх прав. Безумовна інструментальна цінність судового тлумачення, що міститься у зазначених актах, доповнюється його власною цінністю як допоміжного регулятора суспільних відносин, як колективного результату інтелектуально-вольової діяльності кращих правознавців-практиків, суддівського корпусу взагалі.

Обмежено обов’язкове тлумачення є казуальним, офіційно діє в межах конкретної справи. Однак фактично і його дія не вичерпується одним випадком, оскільки дати тлумачення правової норми, яке підходить тільки для одного випадку, неможливо. Норма права завжди розрахована на низку однорідних випадків, тобто діє неодноразово. Водночас, процесуальне законодавство прямо встановлює принцип юридичної преюдиціальності рішень судових органів, що набрали чинності, а отже, і преюдиціальності казуального тлумачення, результатом і виразом якого є зазначені рішення. Крім того, практика інтерпретації правових норм судом вищої інстанції (наприклад, обласним) не може не впливати на рішення у подібних справах відповідних районних судів. Цей вплив визначається як професійним авторитетом обласного суду для районних, так і процесуальними можливостями (скасування або зміна судового рішення). Таким чином, казуальне судове тлумачення не є індивідуальним, а носить саме обмежено обов’язковий характер.

Що стосується загальнообов’язкового судового тлумачення, яке деякими правознавцями зветься нормативним, то воно має загальну дію, поширюється на невизначене коло осіб і необмежену кількість випадків. Рішення Конституційного Суду України є єдиним прикладом цього виду судового тлумачення. Воно є виключно легальним, таким, що виходить від прямо уповноваженого Конституцією органу і має на меті роз’яснення положень нормативно-правових актів, розгляд яких входить до компетенції Конституційного Суду України. При цьому, на нашу думку, в рішенні Конституційного

Суду загальнообов'язковим є тільки тлумачення положень того нормативного акта, визначення конституційності або роз'яснення якого є завданням Конституційного Суду у відповідній справі. Тлумачення окремих положень інших актів, посилення на які містяться у мотивувальній частині рішення, є результатом застосування Конституційним Судом систематичного способу тлумачення, має допоміжний, похідний характер і не може вважатися загальнообов'язковим, навіть коли йдеться про акти, тлумачення яких належить до компетенції Конституційного Суду (Конституція, закони, укази Президента). Це тлумачення, яке умовно можна назвати допоміжним, має безумовну цінність, причому як для вирішення даної справи (інструментальна цінність), так і на майбутнє як результат інтелектуальної діяльності беззаперечно компетентних правознавців (власна цінність).

Проте викликає сумнів положення ст. 61 Закону “Про Конституційний Суд України” про право Конституційного Суду за своєю ініціативою визнавати неконституційними інші правові акти (їх окремі положення), крім тих, щодо яких відкрито провадження у справі. Це положення, на нашу думку, суперечить ст. 150 Конституції України, згідно з якою питання про відповідність актів Конституції України розглядаються Конституційним Судом за зверненнями (а не за власною ініціативою). У ст. 61 Закон надав Конституційному Суду додаткове повноваження, не передбачене Конституцією, і відповідну судову практику не можна вважати конституційною. Так, Конституційний Суд своїм рішенням від 30 жовтня 1997 р. № 5-зп у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України “Про інформацію” та ст. 12 Закону України “Про прокуратуру” (справа К. Устименка) визнав неконституційним положення ст. 12 Закону “Про прокуратуру”. Рішенням від 13 травня 1998 р. № 6-рп/98 у справі щодо офіційного тлумачення положень статей 3, 5 Закону України “Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів” (справа щодо статусу депутатів рад) було визнано неконституційними положення ст. 5 цього Закону. Конституційний Суд вийшов тут за межі повноважень, наданих йому не тільки Конституцією, а й навіть ст. 61 Закону. В обох випадках він визнав неконституційними положення тих самих актів, щодо офіційного тлумачення яких було відкрито провадження у справі, що

прямо суперечить його (на нашу думку, неконституційному) праву за своєю ініціативою визнавати неконституційними *інші правові акти (їх окремі положення), крім тих, щодо яких відкрито провадження у справі*.

Сам процес судового тлумачення правової норми складається із з'ясування її змісту з метою застосування при розгляді справи (інтелектуальна, внутрішня складова судового тлумачення) і роз'яснення у передбачених законах формах (вольова, зовнішня складова судового тлумачення). Усвідомлення (з'ясування) — це розкриття змісту юридичної норми “для себе”. Це внутрішній розумовий процес судді, що не виходить за межі його свідомості і є, на нашу думку, найважливішою стадією формування суддівського знання — “продукту пізнавальної діяльності і мислення судді (або складу суду), в процесі формування якого відбувається якісний відбір інформації у відповідності з її об'єктивною вагою для вирішення питань, що виникають у справі”. Відповідно інтелектуальний результат усвідомлення юридичних норм є ядром цього знання.

Зовнішнім виразом тлумачення юридичних норм є їх роз'яснення — розкриття (інтерпретація) юридичної норми для учасників судового процесу, справи. Це є викладення сенсу і дійсного (звичайно, з точки зору суду) змісту волі законодавця або іншого суб'єкта нормотворчості і вираження їх зовні. Тлумачення правових актів присутнє в рішеннях судової влади завжди. Але рівень його “відкритості” може бути різним. Залежно від цього рівня судове тлумачення можна поділити на відкрите, коли воно безпосередньо, за всіма правилами юридичної техніки виписано у самому акті судової влади, мотивувальній частині, та закрите тлумачення, коли про напрям думки, інтелектуальну діяльність суду щодо усвідомлення правових норм можна дізнатися тільки за вольовим результатом, викладеним у резолютивній частині рішення. Відкрите тлумачення властиве рішенням Конституційного Суду України, закрите — рішенням загальних судів. На нашу думку, процесуальні вимоги до обґрунтованості судових рішень потребують більш широкого застосування відкритого тлумачення правових норм і загальними судами. І такі випадки в судовій практиці загальних судів є. Наприклад, суддя Червонозаводського районного суду м. Харкова Л. Щebetун у мотивувальній частині постанови від 1 квітня 1998 р.

зазначив: “Згідно зі ст. 63 Конституції України особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім’ї чи близьких родичів... Як видно зі смислу цієї статті, не підлягають кримінальній відповідальності й особи, які не донесли у відповідні органи влади про злочини, вчинені їх близькими родичами”. Керуючись цим власним тлумаченням конституційної норми, суддя виніс вірне рішення про припинення провадження за відсутністю у діях підсудного складу злочину. Без відкритого тлумачення, викладеного у мотивувальній частині постанови, рішення судді було б незрозумілим і неповним.

Взагалі з прийняттям Конституції України значення відкритого судового тлумачення зросло, оскільки судам слід з’ясовувати перш за все питання відповідності юридичних актів Конституції України і застосовувати її норми як норми прямої дії, у разі невідповідності котрим норми інших актів законодавства застосуванню не підлягають. Те, що Конституція України є нормативним актом прямої дії, однозначно визначає право її безпосереднього застосування і тлумачення також загальними судами, оскільки застосування без тлумачення є неможливим. Ця практика, що розпочалася з постанови Пленуму Верховного Суду України, швидко поширилась і на суди першої інстанції.

Це повною мірою стосується й міжнародних актів, ратифікованих Україною. Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. При здійсненні тлумачення правових норм судам слід мати на увазі, що згідно зі ст. 17 Закону України від 22 грудня 1993 р. “Про міжнародні договори України” якщо міжнародним договором, укладення якого відбулось у формі закону, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору України. Отже, порушення міжнародної угоди будь-яким органом державної влади, його посадовою особою є небезпечним прецедентом і порушенням передусім Конституції та всієї правової системи України, принципом якої є вища юридична сила міжнародних договорів відносно внутрішнього законодавства. Недопущення таких порушень є важливою функцією й обов’язком судових органів, особливо на

сьогоднішньому етапі входження України до європейських і взагалі світових процесів. Оскільки зміст Конституції та міжнародних угод не завжди узгоджується з чинним національним законодавством, а їх верховенство для учасників процесу, як правило, не є звичним, зрозумілим, то на нинішньому етапі їх використання при вирішенні судової справи потребує, на нашу думку, застосування відкритого тлумачення.

Позитивні приклади такої практики є. Так, рішенням арбітражного суду Харківської області від 15 квітня 1999 р. про визнання недійсним рішення Державної податкової інспекції позовні вимоги підприємства були задоволені з законним посиланням, зокрема, на Угоду між Україною та ФРН про сприяння здійсненню і взаємний захист інвестицій, ратифіковану Законом України від 11 жовтня 1994 р., як таку, що має вищу юридичну силу, ніж національне законодавство. Але відповідач не зрозумів такого посилання і звернувся з заявою до наглядової інстанції. В результаті суд у відповідній ухвалі від 13 червня 2000 р. здійснив відкрите тлумачення положень Угоди та законодавства України про міжнародні договори. Зокрема, в ухвалі було зазначено, що “будь-яких обмежень щодо зобов’язань сторін Угода не встановлює... Таким чином, зобов’язання щодо гарантій та пільг, що обопільно прийняті сторонами відносно інвестицій, не можуть бути скасовані законами або іншими нормативно-правовими актами внутрішнього законодавства країн — учасників Угоди”. Рішення і ухвала набрали законної сили. Так відкрите тлумачення, вміщене у мотивувальну частину судового акту, обґрунтувало його законність. На жаль, завантаженість судів, особливо першої інстанції, а також у деяких випадках недостатній теоретичний рівень суддівського знання перешкоджають впровадженню цієї, безумовно, позитивної практики.

Узагальнюючи наведене, можна визначити загальне поняття судового тлумачення як інтелектуально-вольової юридичної діяльності судді (колективного судового органу), яка має офіційний характер, спрямована на встановлення та розкриття дійсного змісту норм Конституції, міжнародних договорів, законів, інших нормативних актів, результатом якої є формування суддівського (колективного судового) знання, а кінцевою метою — забезпечення

конституційних прав людини, інших суб'єктів права шляхом винесення законного, обґрунтованого, справедливого рішення.

Звичайно, це визначення є проміжним, таким, що потребує уточнення та шліфування, а сама проблема судового тлумачення — ґрунтового теоретичного вивчення.

Надійшла до редколегії 02. 10. 2000

С. Погребняк, асистент НЮА України

Роль принципу верховенства закону для подолання ієрархічних колізій

Розгляд питання про ієрархічні колізії та їх подолання, на нашу думку, доцільно розпочати із з'ясування змісту такої категорії, як “ієрархія”. Юридична енциклопедія визначає ієрархію як розташування частин чи елементів цілого від нижчого до вищого¹. Цей термін традиційно використовується при дослідженні системи законодавства. Нагадаємо, що вона звичайно розглядається в трьох її структурних утвореннях: 1) ієрархічній (вертикальна структура), 2) галузевій (горизонтальна структура) і 3) федеративній (природно, у федеративній державі)². При цьому цілком справедливо відзначається особливе значення вертикальної структури законодавства: виражаючи винятково ієрархічні відносини в системі (співвідпорядкованість, субординацію і відповідність актів), вона впливає на забезпечення внутрішньої узгодженості, юридичної єдності і цілісності законодавства в його горизонтальному (галузевому) і федеративному зрізах³. Без упорядкування структурного ряду за допомогою ієрархічного зв'язку система нормативно-правових актів не була б єдиним і несуперечливим утворенням і, отже, не змогла б забезпечити ефективне регулювання суспільних відносин. Так що ієрархічний зв'язок у системі законодавства є необхідним⁴.

¹ Див.: Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 2: Д – Й. – К., 1999. – С. 659.

² Див.: Концепция стабильности закона (серия “Конфликт закона и общества”). – М., 2000. – С. 41.

³ Див.: *Евграфов П. Б.* Соотношение структуры советского права и структуры советского законодательства: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1981. – С. 115–116.

⁴ Див.: *Сырых В. М.* Логические основания общей теории права: В 2 т. – Т. 1: Элементный состав. – М., 2000. – С. 60.